

IN:

'Humanist', jrg. 44, 1989, nr. 3, maart, p. 12 - 14.

Hoe humanistisch was de Franse Revolutie?

Vrijheid, gelijkheid en broederschap. Maar ook: tirannie en terreur

André Hielkema

Het kan niemand meer ontgaan zijn dat 200 jaar geleden de Franse Revolutie uitbrak. Een vloedgolf van herdenkingen stort zich dit jaar over ons uit. In humanistische kring is de belangstelling voor de Franse Revolutie groot en dat is begrijpelijk. In de achttiende eeuwse Verlichting stonden de kernbegrippen in het humanistische mensbeeld - natuurlijkheid, verbondenheid, gelijkheid, vrijheid en redelijkheid - centraal en tijdens de Revolutie vormden deze ideeën de basis van de herinrichting van de samenleving. Als we terugkijken op drie van de belangrijkste daden van de revolutionairen - de proclamatie van de rechten van de mens, de doorbreking van de levensbeschouwelijke alleenheerschappij van de kerk en de introductie van het democratische beginsel - lijkt de Franse Revolutie wel een 'humanistische' Revolutie. Maar hoe 'humanistisch' was de opstand van 1789 eigenlijk? Hieronder wordt naar een antwoord op die vraag gezocht.

Het humanisme van de Verlichting is slechts ten dele een oorzaak van de Franse Revolutie, naast onder andere het economische motief en in het algemeen de slechte levensomstandigheden van de bevolking. Ook die economische oorzaak van de Franse Revolutie mag echter niet te zwaar worden benadrukt. Na 1750 hadden de ondernemende burgers in handel en nijverheid en tot op zekere hoogte ook de boeren en ambachtslui kunnen profiteren van de economische bloei in Frankrijk. Weliswaar moesten de boeren zware belastingen opbrengen en nog steeds een aantal feodale plichten tegenover meestal adellijke landheren vervullen, maar hun positie was niet achteruit gegaan. Ook was hun welstand niet kleiner dan die van de boeren in de meeste andere Europese landen. Alleen de levensstandaard van het proletariaat was in de decennia vóór 1789 fors teruggelopen, omdat de lonen achterbleven bij de prijsstijgingen. Dit proletariaat was vergeleken bij latere tijden niet groot, maar in de revolutietijd nam vooral de invloed van de ontevreden radicale arbeiders toe.

Ook vanuit andere motieven waren de Franse intellectuelen eveneens ontevreden over de politieke situatie aan de vooravond van de Franse Revolutie. Frankrijk had in de achttiende eeuw veel aan prestige verloren. Lodewijk XIV had nog naar de wereldhegemonie gestreefd, maar voor Lodewijk XV bleek zelfs de Europese hegemonie onhaalbaar. Na 1774 sukkelde Frankrijk voort onder Lodewijk XVI. Het

was Engeland, met een veel kleinere bevolking én een ander politiek systeem, dat furore maakte. De Franse Verlichtingsfilosofen begrepen maar al te goed wat de oorzaken van de nationale neergang waren: de inefficiënte landbouw, de onrechtvaardige belastingheffing waarbij de rijken buiten schot bleven, de privileges (bijzondere voorrechten) van de adel en de kerk, het ondoelmatige en chaotische staatsapparaat dat niet eens bij machte was om een al dan niet sluitende staatsbegroting op te stellen. En dan was er ook nog de zwakke positie van het centrale gezag, de monarchie, tegenover de geprivilegieerde groepen.

Het centrale gezag was het met de intellectuelen eens dat er politieke en economische hervormingen moesten komen, vooral omdat dan de staatsinkomsten zouden kunnen toenemen. Men wilde de adel, de kerk en de rijke bourgeoisie onder de belastingplicht brengen. Ook moest de productiviteit in de landbouw worden verhoogd, zoals dat ook in Engeland was gelukt. In Frankrijk ging dit echter mis. De ene na de andere hervormingsgezinde minister trad aan, maar voor ze hun plannen konden uitvoeren, moesten ze onder druk van de geprivilegieerde groepen alweer het veld ruimen. De adel en de kerk hielden stevig vast aan hun eeuwenoude bevoorrechte plaats in de maatschappij, en de positie van de koning werd steeds meer uitgehouden. Er ontstond een patstelling die alleen nog door een revolutie doorbroken kon worden.

Permanente staat van oorlog

De misstanden in het Franse politieke systeem werden nog verder verscherpt door de rivaliteit met Engeland. In de achttiende eeuw verloor Frankrijk alle belangrijke oorlogen. Het prestige van de monarchie en van de legerkaste, de adel, smolt weg. Om het weer op te vijzelen was na elke verloren oorlog een nieuwe oorlog nodig. Financiële en economische hervormingen zouden in eerste instantie leiden tot vermindering van de staatsinkomsten en dat was voor een land dat in een permanente staat van oorlog verkeerde, natuurlijk onaanvaardbaar.

Pas na 1778 lukte het Frankrijk om de Britten een hak te zetten door steun te geven aan de Amerikaanse opstand tegen het moederland Engeland. De triomf van de Amerikanen kwam echter te laat om het aanzien van Frankrijk in de wereld genoeg op te vijzelen. Bovendien kostte de hulp aan de Amerikanen veel te veel geld. Hoewel de Franse staatschuld kleiner was dan de Nederlandse en slechts de helft beliep van de Engelse, waren de mogelijkheden om tot een dekking te komen uitgeput. In 1788 was het land bankroet.

Financiële hervormingen bleken nu onvermijdelijk. De adel dwong Lodewijk XVI om zijn voorstellen voor te leggen aan de Staten-Generaal. In dit nationale 'parlement' dat bijna twee eeuwen niet meer bijeen was geweest, hadden de adel en de geestelijkheid een meerderheid. De boeren en de burgers weigerden echter de hen toegedachte minderheidspositie. Toen de Staten-Generaal eindelijk bijeen kwam in mei 1789, riep de derde stand zich dan ook uit tot Nationale Vergadering, de ware representant van het Franse volk. Op 20 juni 1789 legde deze Nationale Vergadering 'de eed op de kaatsbaan' af. Men zou niet uiteen gaan, voordat er een grondwet was ontworpen. Na enkele politieke schermutselingen dreigde de koning met militair ingrijpen. Hij was altijd de opponent van de adel en de geestelijkheid geweest, maar nu koos hij uiteindelijk toch hun kant. De spanning steeg snel. Op 14 juli 1789

bestormde een Parijse volksmassa de Bastille, een oude gevangenis voor politieke dissidenten en een symbool van de absolute macht van de koning. Lodewijk XVI bond in en het prestige van de monarchie zakte onder nul.

De Nationale Vergadering wilde op basis van de rede een grondwet ontwerpen waaruit een geheel nieuwe sociale en politieke orde moest ontstaan. Zo zou de nieuw verworven macht worden gebruikt om een nieuwe samenleving te maken, niet slechts ter versterking van de eigen positie. Dat was uniek in de geschiedenis. Vóór de Franse Revolutie hadden opstanden immers alleen tot doel om nieuwe heersers aan de macht te brengen.

Eerst schafte de Nationale Vergadering de standenstaat af. Alle traditionele voorrechten werden overboord gezet. Daarna werd de verklaring van de rechten van de mens ontvouwd, de catechismus van de Revolutie. Elk individu had gelijke rechten. Rechten die niet als privileges ontleend konden worden aan de traditie, maar die op grond van de gelijke natuur van de mensen voor iedereen algemeen geldig waren. Zo was er voor iedereen het recht op de vrijheid om te doen wat men wilde zolang anderen niet geschaad werden en de wet geëerbiedigd werd. Verder was er het recht op veiligheid, het recht op particulier bezit en het recht om tegen onderdrukking in verzet te komen.

Tussen oktober 1789 en september 1791 werden alle regels en instellingen van vóór de Revolutie doorgelicht en gewogen. De meeste werden afgeschaft: de ministeries en andere overheidsinstanties, de honderden regionale juridische en bestuurlijke werkwijzen, de oude belastingen, de adellijke titels, de oude provincie-indeling en alle speciale voorrechten. Het wegvallen van de belastinginkomsten werd in het begin gecompenseerd door de onteigening van de kerkelijke goederen. De geestelijken moesten een eed op de grondwet afleggen. De koning kreeg een plaats in de nieuwe structuur, maar had geen politieke macht meer. Hij werd 'de automaat van de grondwet'. De macht lag bij een 745 leden tellende Wetgevende Vergadering, Op 3 september 1791 werd de nieuwe grondwet afgekondigd.

Daarmee was de Revolutie, een revolutie van de gegoede burgerij, voltooid. Frankrijk was een moderne staat geworden, 'humanistisch', gegrondvest op de rede en de rechten van de mens. Deze ommekeer bracht ook de rest van Europa in beweging. Aanhangers en tegenstanders buiten de grenzen lieten zich steeds luider horen. De tegenstanders werden aangespoord door Franse aristocraten die hun land waren ontvlucht. Begin 1792 leken Oostenrijk en Pruisen een interventie in Frankrijk voor te bereiden. In de Wetgevende Vergadering in Parijs was te horen dat de Revolutie niet veilig kon zijn, als deze zich niet over de rest van Europa verspreidde - desnoods met Franse militaire hulp. De Oostenrijkse en Pruisische dreiging werd beantwoord met een Franse oorlogsverklaring.

Verdere verpaupering

De oorlog en de inflatie leidden tot een verdere verpaupering van de laagste klassen. Het proletariaat eiste daarom steeds meer invloed op het verloop van de Revolutie. De extreme opvattingen in de politiek kregen steun door op elkaar volgende uitbarstingen van volkswoede. Eerst moest de onbetrouwbare koning het ontgelden. Op 10 augustus 1792 werd Lodewijk XVI onttroond en met zijn gezin gevangen gezet. Een Nationale Conventie nam de macht over van de Wetgevende Vergadering.

Doel was een nieuwe grondwet die door invoering van de absolute volkssoevereiniteit de invloed en het welzijn van het proletariaat beter zou garanderen dan de grondwet van de Nationale Vergadering. Intussen duurde de volkswoede voort. In september 1792 werden in blinde terreur meer dan 1100 opgesloten tegenstanders van de Revolutie, een zogenaamde Vijfde Colonne, uit de gevangnissen gesleurd en vermoord. In dezelfde maand werd Frankrijk tot republiek uitgeroepen.

In de Nationale Conventie vormden zich nieuwe politieke partijen, zoals de radicale en militante Jacobijnen met de beroemde leiders Marat, Danton en Robespierre. Op voorstel van die laatste werd op 21 januari 1793 Lodewijk XVI, inmiddels gedegradeerd tot burger Capet, onthoofd, na berecht te zijn wegens hoogverraad. Dat betekende ook gelijk het einde van de afzijdigheid van de andere Europese mogendheden. Een koningsmoord, dat was de limiet. In maart 1793 stonden ze bijna voltallig met hun kanonnen aan de Franse grens. Bestuurlijke chaos, militaire nederlagen, hongersnood, inflatie en binnenlandse opstanden brachten het einde van de Franse Revolutie met de dag dichterbij. De Jacobijnen konden het zich echter niet permitteren om te verliezen. Na de onthoofding van Lodewijk XVI was er voor hen geen weg meer terug.

Het was het begin van de terreur. Eerst vaagden de Jacobijnen de andere politieke groeperingen in de Nationale Conventie weg, en in juli 1793 regeerden Danton, Robespierre en Saint-Just met absolute volmacht. De rechten van de mens en het democratische principe werden tijdelijk opgeschort. Economische maatregelen (zoals de bevrozing van de prijzen) kwamen tegemoet aan de grieven van het proletariaat. Totale militaire ineenstorting van Frankrijk werd voorkomen door de invoering van de algemene dienstplicht. Hierdoor kon een enorm leger op de been worden gebracht. Om de binnenlandse chaos en de contra-revolutionaire opstanden onder controle te krijgen werden revolutionaire rechtbanken opgericht. Ieder die alleen al werd verdacht van ondermijnende gedachten, werd veroordeeld. Tussen oktober 1793 en juli 1794 vonden zo 40.000 mensen onder de guillotine (en op andere manieren) de dood. Ook koningin Marie Antoinette. De revolutionaire terreur beperkte zich niet tot de tegenstanders. Ook de eigen Jacobijnse partij werd 'gezuiverd'. In april 1794 rolde het hoofd van Danton zelf. Plannen voor nog meer zuiveringen brachten in juli 1794 de tegenstanders van Robespierre op één lijn. Toen viel voor hem het doek. Met 21 aanhangers, waaronder Saint-Just, werd ook hij onthoofd. Daarmee kwam een einde aan het schrikbewind van de volksdictatuur en zette de reactie in.

De filosofes

Wat valt er precies te zeggen over de invloed van het humanisme in deze tijd? Tussen 1789 en 1791 kwam het tot uiting in de hervormingen van de Nationale Vergadering. Het schrikbewind van de Jacobijnen stond daar niet los van. Er was maar één Franse Revolutie, en die werd onder meer geïnspireerd door de Verlichting. Blijkbaar bevatte het denken van de Franse Verlichtingsintellectuelen, de 'philosophes', elementen die tot 'humanistische' oplossingen leidden, maar ook elementen die de terreur rechtvaardigden. Ook Robespierre was een erfgenaam van de Verlichting. Dit klinkt misschien wat dubbelzinnig, maar de Verlichting heeft als

eenheid nooit bestaan, zoals ook de meeste '-ismen' als eenheid niet bestaan. De Verlichting telde zeker drie richtingen.

Allereerst waren er de opvattingen van denkers als Montesquieu en Burke die stelden dat de mens als sociaal wezen geconditioneerd werd door het geheel van de natuur en de samenleving. Zo speculeerde Montesquieu over de invloed van het klimaat op mensen. De invloed van mensen op elkaar, de ontwikkeling van de samenleving, was een organisch proces waarbinnen de diverse groeperingen hun eigen tradities en rechten opbouwden. Er groeide zo een pluriform geheel waar centralistische, 'mechanische' overheidsmaatregelen geen inbreuk op mochten maken. Dit is het conservatieve element in de Verlichting.

Andere 'philosophes', waaronder Diderot, meenden dat de samenleving wel 'gemaakt' kon, en ook moest worden. Op basis van wetenschappelijke inzichten zou duidelijk worden, op welke manier de maatschappij het beste kon worden ingericht. De wetenschap maakte immers grote vorderingen. Het zou duidelijk worden, welke kosmische wetten de natuur en ook de mens beheersten. Als deze wetten de grondslag zouden vormen voor de inrichting van de samenleving, zou dat de mensheid goed doen. Tegenkrachten als (bij)geloof en traditie moesten worden overwonnen. Het was een mechanisch perspectief dat de voorwaarden voor het menselijk bestaan gelijk wilde maken, overeenstemmend met algemene natuur- of levenswetten die voor iedereen altijd en overal golden. Voor pluriformiteit was weinig ruimte. Vrijheid was wel een belangrijk begrip: de natuur- of levenswetten moesten 'in vrijheid' hun werking kunnen hebben, met name in economische zin. Dat betekende 'vrij' van de traditionele beperkingen in het economische leven. Een liberaal standpunt dus.

Tenslotte is er de richting in de Verlichting van met name van Rousseau waarin het individu centraal staat. Het individu zou op basis van het eigen geweten en de eigen behoeften een positie moeten kiezen in de samenleving. Volgens het gelijkheidsbeginsel zou élk individu gerechtigd zijn tot die eigen positiebepaling. De vraag was nu, hoe het individuele recht op goedkeuring of afkeuring van maatschappelijke omstandigheden of ontwikkelingen in overeenstemming gebracht kon worden met het belang van het algemeen. De oplossing van Rousseau was dat het individu met zijn democratische rechten moest proberen zijn wil in overeenstemming te brengen met de algemene wil. Dat was een deugd. De samenleving als geheel, alle individuele stemmen samen, bepaalde die algemene wil. Hier zien we het democratische element van de Verlichting. Maar tegelijkertijd wordt het pad geëffend voor wat de historicus Talmon de totalitaire democratie noemde. Want als de nadruk nu eens komt te liggen op de algemene wil en minder op het individu? Als er leiders optreden die zeggen dat zij de algemene wil van de in de natie verzamelde individuen met al hun individuele morele overwegingen vertegenwoordigen? Dan ontstaat precies de keerzijde van democratie. De volkssoevereiniteit komt in handen van enkelen die menen dat zij de wensen en behoeften van het volk beter kennen dan het volk zelf, en die hun macht rechtvaardigen door een beroep te doen op de volkswil.

Dat was wat Robespierre en Saint-Just deden. Oppositie was voor hen dan ook onaanvaardbaar. Zij waren, meenden ze, niet als de tiran Lodewijk XVI die slechts het belang van een zeer klein en overbodig deel van de natie vertegenwoordigde.

Tegen hém was wel een opstand gerechtvaardigd. De Jacobijnse leiders daarentegen belichaamden volgens henzelf de wil van het hele volk. Waar haalde je het recht vandaan om je te verzetten tegen het soevereine volk zelf? Dit is de redenering van de totalitaire democratie. Het is een redenering die terugkomt in het fascisme en het communisme in de twintigste eeuw. Bij Lenin en Stalin, bij Mussolini en Hitler, bij Mao. Er is een ononderbroken lijn van de Verlichting naar het concentratiekamp. Die lijn gaat voor een deel terug naar ideeën van Rousseau over de democratie, maar ook naar een bepaalde vorm van het algemenere Verlichtingsideaal van de perfectionering van de mens.

In dit ideaal wordt de mens los gezien van zijn omgeving en zijn tradities en gewoonten, als een abstract wezen dat door de staat perfect 'gemaakt' kon worden. De staat zou een 'wetenschappelijke' blauwdruk moeten geven van het perfecte mens-zijn. Er werd een directe link gelegd tussen de staat, de algemene wil, met onbeperkte macht en het individu dat deugdzaam was door zijn eigen wil in overeenstemming te brengen met de algemene wil. Economische belangen, levens- of geloofsovertuiging, politieke voorkeur en andere groepsbelangen van het individu moeten wijken voor zijn directe relatie met de staat. Het was de 'mechanische' perfectionering van de mens door hem te conformeren, gelijk te maken aan de anderen.

Het moderne humanisme gaat terug naar de Verlichting en de Franse Revolutie. Het omarmt de redelijkheid, de rechten van de mens, de democratie, de pluriformiteit en ook het ideaal van de betere mens. Het humanisme kiest dus voor de beste elementen in de drie stromingen van de Verlichting. Tijdens de Franse Revolutie kwamen álle onderdelen van het Verlichtingsdenken naar voren. Humanisten beoordelen een aantal van deze aspecten negatief. Ze keren zich bijvoorbeeld tegen terreur en tegen politieke situaties waarin de meerderheid (de algemene wil) niet gebonden is aan grondrechten en algemene rechtsbeginselen. Ze schuwen verder het mechanistische mensbeeld en houden vast aan de pluriformiteit in de samenleving. Er is daarom bij humanisten óók waardering voor de conservatieve richting in de Verlichting die voortleefde in de Romantiek. Al met al heeft het 'humanisme' tijdens de Franse Revolutie veel gewonnen, maar verloren heeft het ook. Gemengde gevoelens dus, over die Franse Revolutie.